

Al lloc adequat, en el moment adequat: l'aigua en els paisatges humans

Graham Fairclough

L'aigua, com no podia ser d'una altra manera, té un pes biològic decisiu en la vida. En l'exploració humana d'altres planetes i els seus satèl·lits, en la recerca de vida a l'univers, la primera pregunta que es fa sempre és si hi ha aigua. Al nostre planeta, la protecció de l'aigua és un dels pilars de la preservació dels recursos limitats de la Terra. Juntament amb la terra i l'aire, l'aigua forma part de la definició de desenvolupament sostenible. Aquests tres recursos, i les necessitats a què fan referència (terra per obtenir aliments i habitatge, aire net per respirar i aigua potable per beure), connecten amb els tres elements essencials de la vida: la terra, l'aire i l'aigua.

Tanmateix, l'aigua va més enllà de les consideracions ambientals i aquests tres elements no tan sols són determinants en l'aspecte físic, sinó que també tenen una gran càrrega simbòlica i unes implicacions humanes, culturals i fins i tot espirituals tan importants o més (tot i que menys visibles), tal com pretén posar de manifest aquest capítol. Des d'una visió del paisatge pròpia del segle XXI (Consell d'Europa, 2000), té tot el sentit atribuir a aquests valors simbòlics i culturals el nom de *paisatge*. De fet, podem anar una mica més enllà i considerar que aquests valors (el paisatge com a percepció) representen en certa manera el foc, el quart dels elements clàssics, entenent aquest element com a símbol de la imaginació, l'esperit, la voluntat, la creativitat, l'ambició humana i moltes coses més. Per tant, aquest capítol se centra en la importància cultural, simbòlica i social de l'aigua en el context del paisatge i defensa el seu paper cabdal en qualsevol enfocament centrat en el paisatge de la gestió sostenible dels recursos finits del planeta.

El paisatge i el patrimoni, i totes les reflexions i accions que se'n desprenen, ajuden les persones a encaixar millor en el món que les envolta i a sentir-s'hi més còmodes. La reflexió a través del paisatge pot ser el fil conductor d'un canvi en positiu, amb l'objectiu de construir unes relacions sostenibles no solament amb l'entorn i els seus actors naturals, sinó també en un pla cultural amb altres persones, per mitjà de l'ús compartit i equitatiu dels mateixos espais. Al nucli del concepte actual de paisatge, tal com es defineix al Conveni europeu del paisatge, no hi apareixen nocions com ara bellesa, representació o simbolisme —o com a mínim no ho fan com

a tals i, en tot cas, mai de manera exclusiva—, sinó una idea més general, antiga i funcional, com un espai de diàleg en el que es prenen i es posen en pràctica decisions col·lectives i comunitàries. És a dir, unes consideracions culturals i polítiques tan valuoses com les ambientals. D'aquesta manera, el paisatge es converteix en un mecanisme important per afrontar reptes globals candents com ara la degradació del medi ambient, les respostes al canvi climàtic, els efectes de les migracions i la mobilitat, la fam, etc. En un àmbit ben diferent, el de la ciència i la recerca, el paisatge ofereix un marc per a la integració interdisciplinària i les solucions holístiques (European Science Foundation i COST, 2010). L'aigua, i la manera de fer-la servir i gestionar-la, comparteix amb el paisatge una connexió elemental amb l'acció col·lectiva i el consens, amb la cooperació entre persones i dins de comunitats humanes.

D'una manera o una altra, l'aigua sempre és present en el paisatge. Gairebé sempre forma part del disseny paisatgístic de parcs i jardins, a través de llacs, canals, estanys o fonts, en parcs urbans com el Central Park de Nova York (o el parc que li va servir d'inspiració, el Birkenhead Park), jardins reials o aristocràtics (com ara els de Versalles o Chatsworth) o zones d'esbarjo de la noblesa (com ara els jardins d'Aranjuez). I, en termes més generals, també té una gran influència en els patrons de poblament humans i en l'ús del sòl que defineix els paisatges treballats i cultivats, a més de tenir un gran pes en el paisatge i el patrimoni. A més, a través del paisatge (entenant *paisatge* com la suma de les seves dimensions físiques, conceptuals, històriques i socials), l'aigua té una incidència en la vida que va més enllà de les consideracions purament biològiques o ambientals: contribueix a arrelar les persones als espais i a crear el teixit social de les comunitats i les identitats.

I si parlem de teixit social, l'aigua és segurament un dels factors que més contribueixen a generar la necessitat humana de cooperació, equitat i acció col·lectiva: l'aigua no respecta els límits administratius creats per les societats, i no és present en la mateixa mesura a tot arreu. Per fer-hi front, el proveïment, la gestió i l'ús de l'aigua, al llarg de la història i des de la prehistòria, han protagonitzat alguns dels acords i contractes socials més complexos. I com el paisatge, i a diferència de la terra (i de tot el que conté, com ara els arbres o els edificis), l'aigua no està subjecta a la propietat, en

el sentit legal més convencional, ja que una riba d'un riu pot tenir un propietari, però l'aigua que hi passa, no. Passa exactament el mateix amb els oceans, cosa que explica la complexitat del dret marítim. Els rius, com el paisatge, són alhora un fenomen natural i cultural.

A molts llocs d'Europa, sobretot al sud, la problemàtica de l'aigua té a veure amb l'escassetat i l'estacionalitat. En canvi, al nord o a l'oest del continent, com en el cas de la Gran Bretanya, el problema de vegades és l'excés d'aigua. Encara que no ho sembli, aquests dos extrems amaguen una veritat universal: que la societat necessita l'aigua en el moment adequat i al lloc adequat. Al llarg de la història, els esforços per dur l'aigua al lloc adequat i en el moment adequat, tant per beure com per obtenir energia, i els esforços per allunyar l'aigua quan n'hi ha en excés, per l'augment del nivell del mar o les inundacions, han estat constants. Els vestigis d'aquestes lluites, com també les solucions i les seves conseqüències, són visibles en el paisatge i formen part de la plasmació material del patrimoni i del paisatge llegat per l'aigua.

Imatge 1. Recollida i conservació de l'aigua de la pluja en previsió d'èpoques de sequera. A la imatge, cisternes d'aigua a Turquia.

Un curs compartit: la relació entre el paisatge i el patrimoni

Una part del marc conceptual desenvolupat tot seguit és la idea, esmentada abans, que la reflexió i l'acció amb relació al paisatge ajuda les persones a encaixar millor en el seu món. Aquesta visió de la noció i el valor del paisatge és cada cop més estesa. En aquest capítol, també va molt lligada a la transformació del concepte de *patrimoni*, entès com el procés a través del qual les persones negocien la interrelació entre passat i futur (Consell d'Europa, 2005; Smith, 2006; Fairclough *et al.*, 2008; Fairclough, 2009; Harrison, 2012; Auclair i Fairclough, 2015).

Durant molt temps, el paisatge i el patrimoni s'han presentat com a conceptes antagònics. El paisatge s'ha definit en termes escènics i visuals: una vista, una imatge, una cosa observada, real o il·lustrada a través de la pintura. Normalment s'ha definit com una extensió important de terra de caràcter rural que les persones poden recórrer i contemplar, tot i que a partir de mitjan segle xx va aparèixer la idea dels paisatges treballats i, més endavant, també es va començar a parlar d'altres formes d'experimentació del paisatge diferents de la visual. D'altra banda, el patrimoni ha estat tradicionalment associat a edificis antics, castells, catedrals, ponts, vil·les històriques i monuments industrials, és a dir, punts d'interès localitzats, reconeguts per una materialitat més o menys estàtica. Tanmateix, les definicions de tots dos conceptes s'han anat eixamplant gradualment a les darreres dècades. Ara, parlem de paisatge per definir no tan sols entorns rurals, sinó també urbans, i també les ciutats —i les zones industrials— tenen la consideració de paisatge, igual que el mar, fins i tot més enllà de la línia litoral. El patrimoni, en les seves accepcions més habituals, avui dia no solament abasta edificis, sinó que també inclou sòls rurals, els patrons i els resultats de l'agricultura històrica i els costums i les formes de vida que han donat forma al paisatge actual. Actualment, poques veus discuteixen l'aportació positiva del patrimoni al paisatge, com tampoc la idea que el paisatge en si mateix és també patrimoni. A més, tal com s'ha dit, el patrimoni actualment es pot definir com un procés, no tan sols com un producte; és a dir, com un verb, i no solament com un substantiu. Així doncs, es pot afirmar aquests dos conceptes es troben en procés de convergència.

De fet, la diferenciació entre paisatge i patrimoni no ha aportat gaires coses útils i, a més, ha deixat de banda un dels aspectes més importants i fonamentals de tots dos conceptes. I és que amb la diferenciació entre paisatge i patrimoni s'ha perdut la centralitat subjectiva i perceptiva que per a tots dos conceptes té l'element humà. Tot i que el paisatge i el patrimoni tenen les seves pròpies materialitats, no es tracta d'objectes, sinó de conjunts complexos de conceptes i idees. Si el paisatge, tal com estableix el Conveni europeu del paisatge, el creen i el defineixen les percepcions multisensorials que les persones tenen d'una zona, i si el patrimoni es defineix per mitjà dels diferents valors que les persones atribueixen a les construccions, en què es diferencien aquests dos conceptes? Tots dos conceptes es refereixen a existències espacials i temporals, tots dos són heretats —i, per aquest motiu, valorats—, tots dos són components importants del sentit espacial de les persones i de la identitat individual i col·lectiva. I, a més, tots dos són permeables a una retòrica d'amenaques, riscos i pèrdues i estan associats a solucions gairebé idèntiques, com ara la protecció, la reutilització i la transformació.

Tenint en compte aquesta convergència, valdria la pena reconèixer que la diferència principal entre paisatge i patrimoni durant els darrers cent anys o fins i tot més rau simplement en el fet que dos grups d'acadèmics i professionals, dos grups d'experts de disciplines diferents, han fet servir etiquetes diferents per definir el mateix. Els experts tenen les seves pròpies teories i llenguatges, però el gran públic de vegades fa servir altres paraules o conceptes, com per exemple *camp*. Altres grups d'experts ressalten diferents aspectes de la natura o el medi ambient i, per tant, fan servir termes com ara *ecosistemes*, *biodiversitat*, *medi ambient* o *territori*. Sembla inevitable pensar que, com a mínim en termes instrumentals, tots fan referència al mateix: les maneres que tenen les persones de veure el món i d'interactuar-hi. I aquesta sensació es reforça encara més amb l'obertura progressiva de les comunitats acadèmiques vinculades al paisatge i al patrimoni. Trobades regulars, com ara la Conferència Permanent Europea per a l'Estudi del Paisatge Rural (PECSRL, per les sigles en anglès), que es va posar en marxa fa més de 50 anys com a punt de trobada de geògrafs historiadors, ara estan obertes a moltes altres disciplines, així com els Tallers per a l'Aplicació del Conveni Europeu del Paisatge, orga-

nitzats pel Consell d'Europa. De fet, la gestió dels recursos hídrics sempre ha estat una missió interdisciplinària. Els projectes de recerca paisatgística finançats per la Comissió Europea, com ara el projecte Hèrcules¹, aspiren a buscar la màxima interdisciplinarietat. O el projecte CHeriScape (Cultural Heritage in Landscape), una xarxa paisatgística finançada per la iniciativa de programació conjunta europea (JPI, per les seves sigles en anglès) en patrimoni cultural, treballa a fons en els vincles entre paisatge i patrimoni mitjançant una sèrie de conferències internacionals de caràcter interactiu².

Tal com està posant de manifest la iniciativa CHeriScape, la distinció entre patrimoni i paisatge no solament és cada cop més artificial, sinó fins i tot ineficaç i contraproduent. Hi ha diferents motius pels quals aquesta és una distinció en retrocés. El discurs del Conveni europeu del paisatge (Consell d'Europa, 2000) i el del Conveni marc sobre el valor del patrimoni cultural per a la societat o Conveni de Faro (Consell d'Europa, 2005) han arrelat amb força. Finalment, s'ha produït la convergència entre les reflexions acadèmiques i l'exigència d'un esforç més interdisciplinari i integrador en el terreny del paisatge. Tal com s'indica en el monogràfic sobre paisatge del butlletí *Policy Briefing* (European Science Foundation i COST, 2010), aquest esforç interdisciplinari esdevé totalment imprescindible per fer front a problemes i reptes que, com l'aigua i el paisatge, no respecten les fronteres de les disciplines ni les fronteres dels estats. Cada vegada es fa més evident que els grans reptes globals i els processos que viuen les persones i les societats ja no es poden entendre (si és que mai s'han pogut entendre), i encara menys abordar o resoldre, tancats a dins de les fronteres d'una disciplina. Els problemes globals reclamen solucions globals, com ja fa molt temps que saben les persones que treballen en la gestió dels rius (Radecki-Pawlik i Hernik, 2010), i el paisatge, a través de la nova formulació del Conveni europeu del paisatge, ofereix un marc de tipus holístic, un marc dominat per la interacció social i la cooperació. El patrimoni ofereix també un marc similar i la combinació de tots dos aporta encara més força.

La divisió també s'està desdibuixant perquè, a banda i banda d'aquesta frontera artificial, hi creix la consciència que els avantatges —i, de vegades, el predomini— de les opinions dels experts han d'anar acompanyats

1 Podeu obtenir més informació sobre el projecte Hèrcules a: <http://www.hercules-landscapes.eu>

2 Podeu obtenir més informació sobre la xarxa CHeriScape a: <http://www.cheriscape.eu>

Imatge 2. El pont vell de Mostar, a Bòsnia, destacada icona de l'antiga Iugoslàvia, va ser destruït durant la guerra de Bòsnia i després de la seva reconstrucció es va convertir en un símbol de la pau i la reconciliació.

d'un aprofundiment en la democràcia i la inclusivitat. L'Observatori del Paisatge de Catalunya ha estat un dels pioners en aquest terreny. La influència del factor local ha viscut una important revifalla i, alhora, s'ha produït un allunyament de la protecció "física" per avançar vers un compromís de canvi amb més visió de futur, davant la consciència que el paisatge és fruit del canvi, un element gairebé tan mòbil i fluid com l'aigua, que no és mai la mateixa que circulava pel riu el dia abans. De fet, caldria veure el canvi més com una característica del paisatge que no pas com una amenaça i considerar-lo, per tant, un ingredient imprescindible (Fairclough, 2008). Aquest plantejament obre la porta, en el terreny del paisatge, al concepte de la *multifuncionalitat* i, en l'àmbit del patrimoni, a la idea de *gestió del canvi*. I, en tots dos àmbits, a idees com la reutilització i la conversió adaptatives i a la distinció entre forma i funció.

Si les reflexions sobre les divisions disciplinàries i pràctiques observables ens empenyen al desànim, l'aigua ens ofereix una metàfora tranquil·litzadora. Un petit riu pot dividir dues comunitats fins que s'hi construeix

un pont o una passera, però els estuaris uneixen dues ribes i impulsen els moviments en dues direccions, com a mínim abans de l'era del motor de combustió interna. Històricament, els rius han fet de fronteres entre estats. En canvi, els estuaris no han actuat tradicionalment com a barrera, sinó com a nexa d'unió entre comunitats. Esperem, doncs, que com més gran hagi estat la divisió original, en aquest cas el golf que separava paisatge i patrimoni abans dels replantejaments actuals (o entre paisatge i medi ambient, o entre ciències naturals i cultura), més gran serà la unitat que naixerà quan es formi l'estuari o quan es construeixin els ponts.

L'aigua, per la seva condició d'obstacle, ha estimulat l'art de la construcció de ponts, uns elements de gran simbolisme i avantatges pràctics innegables. Els ponts són uns símbols molt potents d'unitat i harmonia, i també de persistència. La construcció de ponts ha estat sovint símbol de progrés i creixement, de benestar i harmonia. En canvi, la seva destrucció, per causes naturals o humanes, acostuma a precedir el caos, el tumult, la separació i l'exclusió. I, en cas de reconstrucció, la reconciliació. Es podrien escriure molts llibres sobre aquest tema, però el famós pont de Mostar ens n'ofereix un exemple únic: durant les guerres dels Balcans dels anys noranta del segle xx, el pont va ser símbol de la resistència i, un cop destruït, la seva reconstrucció va tenir un caràcter marcadament simbòlic. Un pont que canvia de nom, o que canvia de mans, o un pont que passa a tenir un règim compartit, es pot convertir en una eina de cohesió social en societats fragmentades, fet que demostra la important funció que el patrimoni i el paisatge poden tenir en els conflictes i en la reconciliació de societats (Fairclough *et al.*, 2014). A la Gran Bretanya, l'últim dels molts ponts de Newcastle upon Tyne que creuen el riu Tyne (igual com el més nou dels ponts de Londres, que va de la catedral de Saint Paul a la Tate Modern, situada en un edifici industrial recuperat) ha obert la porta al renaixement postindustrial de la identitat cultural de la ciutat, tot resseguint unes ribes industrials que anys enrere havien alimentat la prosperitat i la identitat de la ciutat. A Aquitània, la ciutat de Bordeus ha carregat de simbolisme i optimisme la construcció del pont d'elevació vertical Jacques Chaban-Delmas: el seu nom, les dificultats per tirar-lo endavant (amb l'oposició d'ICOMOS) en un espai que és Patrimoni de la Humanitat (un dels motius pels quals es van celebrar unes jornades tècniques sobre recomanacions de

la UNESCO amb relació al paisatge urbà històric), la connexió del nucli històric de la ciutat amb una de les seves perifèries a través del riu, el disseny pensat per facilitar el pas dels creuers i mantenir així els 2.000 anys de tradició de Bordeus com a ciutat oberta i amb una mirada que va més enllà de França, el pas per sota del pont de vaixells històrics, que connecta aquesta construcció moderna amb el passat... I, finalment, l'any 2014, el ritual polític de la inauguració, amb el president de la República Francesa i l'alcalde de la ciutat donant-se la mà al bell mig, tot un símbol de la personalitat independent de Bordeus, una independència molt lligada a l'aigua i l'estuari de la Garona, gran símbol de la vinculació de la ciutat amb la UNESCO.

Per tancar aquest apartat, val la pena comentar que els ponts acostumen a ser fruit de la cooperació, l'acord, la fusió, la col·lectivitat i fins i tot la coexistència i l'harmonia amb la natura. L'altra gran fita de l'enginyeria inspirada per l'aigua (les preses i els dics) se sol presentar en canvi com un

Imatge 3. El simbolisme dels ponts sobre l'aigua. A la imatge, segell dedicat al pont Jacques Chaban-Delmas de Bordeus, inaugurat l'any 2014.

símbol de força individual, ja sigui de líders polítics o d'una gran ciutat, o bé d'orgull nacionalista. Aquestes estructures solen generar més oposició que suport, més fissió que no pas fusió, potser perquè bloquegen el curs natural de l'aigua o perquè prenen alguna cosa d'una comunitat per donar-ho a una altra (de vegades es fa servir el concepte de *robatori* per parlar d'algunes preses, com ara les construïdes a Gal·les o al Lake District anglès per proveir d'aigua ciutats allunyades com Liverpool o Manchester a principis del segle xx). Les preses són imposicions externes al paisatge, que tallen en comptes d'unir, mentre que els ponts són com una extensió orgànica del paisatge, nascuda de les destinacions llunyanes —i les comunitats— que hi ha a banda i banda del camí que tracen, de la mateixa manera que els seus contraforts neixen de les ribes del riu. Els ponts, doncs, reforcen els vincles entre les comunitats.

Intervenció i simbolisme: trets paisatgístics de l'aigua

L'aigua acostuma a estar present en el paisatge, i també en l'art paisatgístic. És un dels trets del paisatge més habituals als atles o a les anàlisis paisatgístiques i els noms d'algunes unitats de paisatge estan vinculats a l'aigua, com en el cas del Lake District o la vall del Loira. A més, molts tipus de paisatges s'han definit en relació amb les accions dels rius, uns rius que, últimament amb ajuda humana, han creat uns tipus de paisatge propis, des dels pòlders fins a la dispersió periurbana. En el punt àlgid del període romàntic, les cascades atreïen un gran nombre d'artistes i turistes, per exemple a Gal·les (Hayman, 2014). El llegat de l'aigua és d'una gran profunditat, tant pel que fa a les formes com a la distribució (Willems i Van Schaik, 2015). Les maneres com l'aigua contribueix a donar forma als paisatges o la valoració que en tenim permeten diferents categoritzacions. En aquest cas, parlem de l'aigua a través de les seves característiques o atributs.

Primer de tot podem parlar del moviment de l'aigua, del seu curs. De la mateixa manera que el paisatge canvia en molts plans temporals diferents (diürns, estacionals o a llarg termini), l'aigua té els seus propis ritmes i cicles, que coincideixen amb els del paisatge tant en el temps com en l'espai. A més, a través d'aquests cicles (cicles com el de la pluja o el de

la neu fosa que avancen per llargues valls fins a arribar a estuaris i oceans), el moviment de l'aigua ha donat forma a la superfície de la terra, buidant valls, aplanant terres, construint deltes, deixant enrere ports naturals... La intervenció humana ha donat forma a aquests elements durant els darrers mil·lennis, drenant els deltes, desviant els rius i copiant la natura amb la construcció de canals artificials, a fi d'arrelar encara més l'aigua a les nostres percepcions del paisatge.

L'aigua també ofereix a les persones i els animals l'oportunitat de moure's pel paisatge, però la circulació de l'aigua no solament té efectes físics, sinó que també afegeix al paisatge un moviment ben visible. A més, l'aigua en moviment ha determinat la mentalitat i les accions humanes. El curs dels rius ens arrossega fins al mar i, de la mateixa manera, els ulls de l'home sempre s'han vist arrossegats mar enllà i les nostres ments i embarcacions han seguit el curs de l'aigua fins a nous mons, des dels pobles prehistòrics del sud-est asiàtic que es van llançar al Pacífic fins a l'Europa medieval que va fer el mateix amb l'Atlàntic. Mirem "riu amunt" per trobar els orígens, els inicis i les causes, i seguint el curs de rius com el Nil o l'Amazones hem descobert l'interior de continents que, si més no des de la perspectiva europea, eren totalment nous.

Fins i tot sense moviment, la presència (o absència) d'aigua ha determinat els patrons de poblament humans. Al llarg de la història, les comunitats humanes s'han aplegat al voltant de les deus, han buscat guals per fundar-hi les ciutats i han evitat (o com a mínim abans ho feien) les terres baixes i les zones inundables. L'aigua, directament o indirecta, ha condicionat el moviment humà i ha dictat la direcció de les carreteres i les rutes comercials, però també ha creat espais estàtics, a la vora de les deus, els llacs, els estuaris, els guals o les passeres. L'aigua forma part de la identitat, i moltes vegades forma part del nom de les ciutats ("on Thames", "sur Loire", etc.). Per tant, l'aigua ajuda també a "crear lloc".

Tanmateix, l'aigua, gràcies a la intervenció humana, es pot convertir en potència, en energia cinètica que durant dos mil·lennis Europa ha maldat per ensinistrar amb diferents finalitats. Durant aquest procés, s'han creat, construït i remodelat paisatges sencers. La força de l'aigua s'ha aprofitat per a l'extracció de minerals, des de les tècniques hidràuliques emprades a les mines d'or romanes, com la de Las Médulas, a la comarca del Bier-

zo, fins a les mines d'estany medievals de Dartmoor, al comtat de Devon, a Anglaterra. La necessitat d'extreure l'aigua de les galeries de les mines ha implicat també una transformació dels paisatges i un replantejament radical dels sistemes de drenatge d'aigua (i un seguit de problemes mediambientals, segles més tard, quan la natura ha tornat a imposar la seva llei sobre sistemes hídrics artificials abandonats, tot provocant inundacions i erosions). Abans de l'arribada de la mineria del carbó, les valls fins i tot dels rius més insignificants estaven plenes de rodes hidràuliques, que no tan sols accionaven molins de farina, sinó també moltes altres màquines. La necessitat de regular l'ús de l'aigua en aquestes valls va obrir la porta a l'aparició d'estructures de control complexes, vinculades a unes definicions del paisatge molt més antigues, i que analitzarem més endavant. Totes aquestes estructures han deixat empremta en el paisatge i han contribuït a l'enriquiment del patrimoni, especialment a escala local.

La presència d'aquests molins també va servir per condicionar els futurs assentaments, a través d'uns mecanismes que podríem anomenar *d'inèrcia de la localització industrial*. Els molins hidràulics van assenya-

Imatge 4. Abans de l'ús massiu del carbó mineral a Europa, fins i tot els rius més petits, estaven plens de molins hidràulics. A la imatge molí Faber a Hotton, Bèlgica.

lar els punts on més endavant van aparèixer les indústries, que tot i que ja no necessitaven l'energia hidràulica, sí que depenien de les estructures que havien aparegut al voltant dels molins hidràulics: les comunitats de treballadors qualificats, els coneixements avançats, les tècniques i estructures de proveïment de primeres matèries i distribució de productes als mercats (especialment quan els rius oferien un transport més eficaç que unes precàries carreteres). L'aigua va ser substituïda pels motors de vapor alimentats amb carbó, després per l'electricitat i finalment pels combustibles fòssils. Tanmateix, tot i que fa molt temps que no hi ha necessitat de potència hidràulica, gran part de la indústria europea continua establerta al fons de les valls, on abans hi havia els molins.

El simbolisme de l'aigua també té una gran importància en el paisatge i ha estat un dels motius predilectes de la pintura paisatgística des de finals de l'edat mitjana, tant en la seva faceta més salvatge com en la més domesticada, i tant en la seva visió més natural com en la vinculada a les activitats econòmiques. Durant els segles XVIII i XIX, apareix tot un subgènere nou de pintura paisatgística centrada en els molins hidràulics i els seus successors industrials, força més voluminosos. Al panorama artístic britànic, les escenes de vaixells mercants navegant pel Tàmesi al seu pas per Londres es van convertir en símbols de l'imperi i de les connexions globals, un simbolisme vinculat a l'aigua que no era nou per a Londres. Tanmateix, segurament la imatge més potent de l'escalfament global i les seves conseqüències és el paisatge subaquàtic que es va poder veure amb motiu de la reunió del consell de ministres de les Maldives celebrada sota el mar l'any 2009. Al cap i a la fi, el paisatge, tal com planteja l'apartat següent del capítol, té molt a veure amb la governança.

Governança i comunitat: l'essència de l'aigua al paisatge

Aquest capítol ha mirat de presentar alguns dels motius que justifiquen una reflexió conjunta entorn de l'aigua i el paisatge. Aquest plantejament no tan sols ens dóna accés a claus per aplicar el Conveni europeu del paisatge, sinó també el Conveni marc sobre el valor del patrimoni cultural per a la societat (Conveni de Faro). El Conveni de Faro fa molt d'èmfasi

en el valor social, un concepte que va més enllà de responsabilitats i drets socials, ja que planteja el dret de la persona al patrimoni, i també la responsabilitat de protegir el patrimoni aliè i de compartir el patrimoni cultural, tant en l'àmbit individual com en l'àmbit col·lectiu. El patrimoni, com el paisatge, es pot considerar també un bé comú universal.

Totes aquestes consideracions s'han visibilitzat en els usos que, al llarg de la història, els éssers humans han fet dels recursos hídrics. La voluntat de compartir de manera equitativa aquests recursos ha estat una constant en les societats humanes d'ençà temps molt antics. Tribunals tan antics com el Consell d'Homages Bons de l'Horta de Múrcia i el Tribunal de les Aigües de València, que regulen l'ús compartit de l'aigua i que figuren a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural i Immaterial de la Humanitat (UNESCO), són avui dia dos exemples poc habituals d'una pràctica que hauria d'haver estat molt més estesa. A Europa, durant l'edat mitjana, hi trobem institucions o tribunals semblants, i segurament els seus orígens es remunten a la prehistòria. Aquests estaments resolien sobre aspectes com ara l'ús dels sòls agrícoles (l'ús compartit de terres conreables de diferents qualitats en sistemes de camp obert) i l'ús compartit de recursos comuns, com ara els boscos i les pastures.

L'aigua sempre ha estat un dels principals recursos gestionats i controlats amb la finalitat de vetllar pel bé comú, fet que explica la presència d'aquests tribunals. Tanmateix, de comunitats de regants, a diferents escales, en trobem a molts països, i per motius ben diferents. Algunes d'aquestes comunitats van néixer amb la idea de gestionar la irrigació en regions seques o, al nord d'Europa, per gestionar els prats d'inundació compartits (xarxes complexes de canals i rescloses dissenyats per irrigar les pastures, amb una elaborada reglamentació que definia qui podia obrir cada resclosa, en quin ordre i en quin moment de l'any). A més, també es van construir sofisticades xarxes de transport d'aigua, que sovint han perviscut al paisatge, per conduir l'aigua als molins i les fàbriques i garantir a tothom les possibilitats d'accés a aquest bé escàs, evitant sempre que fos possible els litigis i la violència.

La tasca de desplaçar l'aigua per allunyar-la d'un lloc determinat també acostumava a tenir caràcter comunitari, com demostra el drenatge de les terres baixes de l'est d'Anglaterra o la protecció dels polders holande-

sos. I quan aquests sistemes comunitaris es trenquen, aleshores comencen a créixer les pressions ambientals. O dit d'una altra manera, tot i que de vegades parlem del canvi ambiental en termes d'amenaça per al paisatge o el patrimoni, en realitat el col·lapse o l'absència de solucions paisatgístiques de gestió del territori és l'autèntica amenaça per al medi ambient.

Si retrocedim a l'època clàssica, o fins i tot més enllà, hi trobarem una versió més jerarquitzada d'aquesta gestió comunitària del paisatge, la que representa la donació, executada per cònsols i líders municipals, d'aqüeductes a les ciutats romanes disperses per l'Imperi. Aquesta pràctica també la trobem a l'època moderna, per exemple en la construcció d'un aqüeducte de 9 km per transportar aigua a Évora, pels volts del 1530, o la posada en funcionament el 1613 d'un canal, anomenat New River, de 40 km de longitud per transportar aigua neta a Londres, i que encara avui aporta el 8 % de l'aigua de la ciutat, un cop tractada. I com acostuma a passar quan parlem del paisatge, aquests casos també susciten conflictes, ja que es tracta de projectes en què l'aigua es pren d'una comunitat per fer-la arribar a una altra comunitat, com van fer els grans pantans del segle xx. El New River de Londres no va generar el mateix entusiasme en tothom. El 1823, en ple clímax del romanticisme vinculat a la natura, l'escriptor Charles Lamb, amic de William Wordsworth, el va descriure com un "riu de mentida, un artifici líquid, un conducte mesquí" (el fet que un amic seu, invident, caigués al canal i s'hi ofegués també podria explicar la reacció de Lamb). A la dècada dels anys vuitanta del segle xx, només l'activisme ciutadà —els primers ecologistes— el va salvar de la destrucció i avui dia s'ha convertit en una via verda extremadament popular. Una altra font de conflicte van ser els sistemes de drenatge: a les terres baixes angleses, al segle xvii, els interessos dels usuaris dels cursos fluvials i dels agricultors que es beneficiaven dels drenatges no sempre rebien el mateix nivell d'atenció.

Aquest plantejament del territori i els seus recursos com a elements que reclamen una organització comunitària i col·lectiva, un plantejament objecte de debats, acords i desacords constants, és un dels pilars de les concepcions del paisatge més antigues, una idea que Kenneth Olwig va batejar com a *substantive nature of landscape* (Olwig, 1996 i 2013). Segons aquesta idea, cal veure el paisatge primer de tot com un afer de la comunitat i com a objecte d'acció comunitària. En aquesta línia, el Conveni

europèu del paisatge transmet que el paisatge té a veure principalment amb les persones i, per tant, amb la idea de comunitat i d'una societat igualitària (Olwig, 2007). El paisatge entès com una imatge, real o representada, és un concepte que ve després, com a producte o resultat, però no com a causa. La relació entre les aspiracions econòmiques de les persones (i les societats) i les seves aspiracions socials i els conflictes que plantegen amb la sostenibilitat ambiental és un dels eixos de qualsevol debat sobre l'ús i la gestió de l'aigua. Es tracta, doncs, d'un bon exemple de la necessitat imperiosa de parlar sobre el paisatge, el patrimoni i la gestió ambiental com a elements de la sostenibilitat cultural (Dessein *et al.*, 2015; Auclair i Fairclough, 2015), tot i que no en el marc d'aquest capítol.

La gestió dels rius ofereix un marc incomparable per debatre al voltant dels principals problemes socials i ambientals des del prisma del paisatge. De fet, el paisatge i el patrimoni són temes cada vegada més candents, justament ara que el canvi climàtic està alterant els cursos dels rius, les estacions i la meteorologia i provocant sequeres o inundacions. Tanmateix, el problema no és només ambiental, sinó també social i cultural i, per tant, les solucions han de tenir un component social i cultural, i també humà. Els Països Baixos, per exemple, situats en el paisatge de transició que dibuixa el delta del Rin, estan vivint actualment una transformació semàntica i de persuasió. Durant molt temps, s'ha defensat que l'aigua era un element que calia contenir i allunyar, una visió que ha marcat el caràcter nacional i també el perfil del territori: ha determinat el paisatge en el sentit més ampli possible. El lema oficial del país és “je maintiendrai” (“mantindré”), una referència clara als segles de lluita per la independència d'Espanya, però també a l'esforç per alçar els dics que contenen la força del mar. Actualment, s'està imposant un plantejament nou, un plantejament segurament inquietant per a molts neerlandesos, i que es podria resumir en les paraules “ruimte voor de rivier” (“fer lloc al riu”). Igual que les anteriors polítiques de construcció de dics i drenatge de polders, es basa en solucions d'enginyeria complexes, però en aquest cas, pensades per transformar els rius, en lloc de la terra, i accelerar l'arribada al mar de l'aigua del Rin i altres rius. Aquests projectes inclouen iniciatives com ara el rebaix de les terres inundables en diferents punts, l'eliminació d'obstacles, l'aprofundiment del llit del riu, la creació de més sistemes d'emmagatzematge tem-

poral d'aigua, el desplaçament dels dics terra endins, etc. Això no obstant, l'èxit d'aquestes mesures, tal com passava també amb el model anterior, depèn d'un consens social i cultural molt treballat, una visió adaptada al segle XXI i a escala nacional dels tribunals de València i Múrcia, una mena de relectura del *substantive nature of landscape* d'Olwig. Consens social i adaptació cultural són dos passos previs a tota solució ambiental.

Imatge 5. El projecte neerlandès Ruimte voor de rivier busca deixar més espai al riu perquè l'aigua flueixi de forma més segura. A la imatge treballs en el marc del projecte en el municipi de Deventer.

A la Gran Bretanya, la manca de consens i l'absència de plantejaments paisatgístics han obstaculitzat les respostes als canvis climàtics i del nivell del mar. Durant els darrers 25 anys, especialment a l'est d'Anglaterra, els projectes de “retirada controlada” han anat guanyant pes: es tracta d'unes iniciatives pensades per eliminar deliberadament unes proteccions litorals amb segles d'antiguitat, amb la finalitat de permetre el desplaçament terra endins dels aiguamolls d'aigua salada i evitar que quedin negats pel mar o bé per minimitzar les crescudes riu amunt. Les comunitats locals no sempre han rebut bé aquests projectes, ja que en molts casos hi havia la percepció que s'estava traint els avantpassats que tant van treballar per

guanyar la terra al mar, i en altres casos hi havia simplement la preocupació per la pèrdua de sòls agrícoles o l'angoixa davant la desaparició de paisatges familiars. D'altra banda, alguns projectes es van presentar, apressadament i amb resultats contraproductius, més com una iniciativa de conservació natural que no pas com un benefici social. Per això, alguns projectes fallits han deixat pas a models pensats per minimitzar les crescudes en franges molt més elevades del curs dels rius. En aquest sentit, el projecte més destacat és el de la confluència dels rius Trent i l'Ouse a l'estuari d'Humber, un punt que concentra el 20 % de les precipitacions anuals d'Anglaterra i que va protagonitzar una creació artística multimèdia i interdisciplinària basada en el paisatge i anomenada Warplands (Pearson i Hardy, 2011). Aquest projecte articulat al voltant de textos, imatges i música aprofundeix en les relacions entre aigua i paisatge, els cicles i els ritmes temporals, les respostes humanes i la sensació, molt estesa entre part de la població, que s'està posant la natura per davant de les persones, ja que les noves zones inundades s'han convertit en reserves d'aus, tot i que sovint es tracta d'una conseqüència de la retirada controlada, i no pas de la causa. Molt possiblement, un enfocament dels projectes centrats de bell antuvi en el paisatge hauria ajudat a llimar diferències i a evitar malentesos.

A més a més, els darrers anys les inundacions han estat presents gairebé cada any en altres llocs d'Anglaterra, sobretot a l'oest. Concretament, les inundacions de principis del 2014 a les regions de Somerset Levels i a la vall del Tàmesi van deixar submergides durant mesos grans extensions de terres agrícoles i zones habitades. Més que mai, l'aigua va anar a parar al lloc equivocat, en el moment equivocat. Aquesta situació va obrir la porta al debat sobre les conseqüències socials de la presència humana en terres baixes —i, per tant, sobre unes decisions errònies— i sobre la tria entre models oposats de gestió del territori (reserves naturals o explotació del sòl, conservació de les zones humides o dragatge dels rius). Tots aquests debats s'alimenten també de problemes bàsics vinculats a la justícia social, la democràcia i la classe.

Objeccions, desacords, caps de turc, desigualtat... Aquestes van ser algunes de les reaccions a les inundacions de Somerset Levels i la vall del Tàmesi del 2014. Televisions, diaris i mitjans en línia van començar a introduir en les seves cròniques, (en molts casos per primer cop, elements

de debat relacionats amb el canvi climàtic, les polítiques de conservació de la natura, l'equilibri entre els factors ambientals i culturals (socials) en la presa de decisions, i el pes dels mercats en la planificació i el control del paisatge que tenen els propietaris de les terres. Per tant, aquell esdeveniment va marcar l'inici de la reflexió sobre com la idea de paisatge pot condicionar les accions que es duen a terme. Un diari, de dretes, parlava en un titular de la “ideologia ecologista”, a la qual culpava d’haver “convertit un xàfec en una inundació”. Altres, a l’esquerra de l’espectre polític, en culpaven el canvi climàtic. I alguns habitants de la regió donaven la culpa a un dragatge insuficient del riu, a causa de la política de preservació dels aiguamolls de Somerset pel seu valor ecològic. A la vall del Tàmesi, hi va haver qui va apuntar que el flamant i caríssim canal construït a prop de Windsor, conegut com a Jubilee River, havia permès protegir les cases més benestants a canvi de desviar l’excident d’aigua a zones més pobres i ja castigades per les inundacions. Es tracta d’una situació massa complexa per aprofundir-hi aquí, i que té més relació amb la realitat anglesa que no pas amb el tema del llibre, però que en tot cas ens permet treure’n conclusions molt generalitzables en relació amb el poder del paisatge a l’hora de condicionar problemes i debats de diversa mena.

A tall de conclusió

L’aigua es presta fàcilment a reflexions poètiques i filosòfiques i, tot i que no voldria caure excessivament en el recurs poètic, l’aigua és gairebé un símbol del mateix paisatge i de la connexió de les persones amb el seu entorn. L’aigua, i els problemes i les oportunitats que porta associats, existeix, com el paisatge, en moltes escales espacials i temporals diferents. La manera com els rius combinen i barregen els cursos d’aigua, la vida natural i les activitats humanes, i mesuren el pas del temps, tant a escala microscòpica, amb el pas de l’aigua, com estacional, amb crescudes, sequeres, refluxos i desbordaments, reflecteix una idea i una realitat de paisatge que va més enllà de les definicions tradicionals —i ja obsoletes— d’un paisatge essencialment visual i que el converteixen o el ressituen en un punt de

trobada de persones, llocs i l'entorn, una integració d'accions i processos naturals i humans, d'interaccions comunitàries, de passat i present.

Pel que fa a les accions de futur, la gestió de l'aigua comparteix amb el paisatge la necessitat de combinar els coneixements de diferents disciplines i professions amb uns processos de presa de decisions en els quals intervinguin la ciutadania i els agents del paisatge. Una bona gestió de l'aigua reclama naturalment la implicació d'enginyers hidràulics i hidròlegs, però també d'ecologistes i enginyers agrònoms, d'arqueòlegs i historiadors, de geògrafs i experts en planificació territorial, de dissenyadors i arquitectes i també d'experts en ciències socials. De la mateixa manera, el paisatge és un camp eminentment multidisciplinari i, a més, és un dels pocs camps que situa l'home no pas com a espectador extern del món natural tal com fan avui dia molts dels anomenats *serveis ecosistèmics*, sinó com a part del món, al bell mig, com a cor i com a cervell, com a centre de les emocions. La reflexió sobre el paisatge obre la porta a la possibilitat de trobar solucions culturals i socials als reptes socioambientals provocats per la humanitat, des de les respostes al canvi climàtic fins a les migracions, passant per la contaminació, la seguretat alimentària, les pressions demogràfiques o la desigualtat.

Imatge 6. Una reflexió sobre la interacció d'aigua, paisatge i patrimoni ha de començar obligatòriament per les persones i la societat. A la imatge, el riu Rin al seu pas per Düsseldorf, Alemanya.

Una reflexió sobre la interacció d'aigua, paisatge i patrimoni ha de començar obligatòriament per les persones i la societat, més que no pas per la natura o l'entorn. El paisatge és més potent que l'entorn, perquè inclou les persones i, per tant, segons la definició del Conveni de Faro és també patrimoni. Tanmateix, quan parlem de persones també ho fem inevitablement de conflicte i de consens, dos vectors que el marc del paisatge i el patrimoni de l'aigua permeten exemplificar perfectament. El paisatge és una qüestió política: com més complexa i polifònica esdevé una societat, més complex esdevé també el terreny de la política i l'acció ambientals. En totes les discussions, diàlegs i accions sobre el paisatge hi intervenen una sèrie d'equilibris fonamentals (o, més concretament, de desequilibris en evolució constant) entre cultura i natura, entre bé comú i propietat i drets privats, entre estat democràtic i mercat lliure no regulat, entre nacions i regions. Quan parlem de paisatge, potser sembla que estudiem una petita vall fluvial, contemplant la vista des d'un turó o llegint la història gravada al territori. Tanmateix, la idea de paisatge, de protegir el paisatge i d'actuar en el paisatge, ens condueix cap a reflexions més essencials: l'ètica en la nostra relació amb el món natural i, tan important o més, l'ètica en la nostra relació amb els altres. De la mateixa manera que un petit rierol acaba convertint-se en un riu o un estuari que desemboca al mar, les idees sobre problemes aparentment petits (la protecció del patrimoni, la gestió dels rius, la conservació dels paisatges culturals, etc.) sovint ens menen a visions i solucions de reptes molt més importants.

Referències bibliogràfiques

AUCLAIR, Elizabeth; FAIRCLOUGH, Graham (eds.) (2015). *Theory and Practice in Heritage and Sustainability: Between Past and Future*. Abingdon: Routledge Earthscan. (Studies in Culture and Sustainable Development).

CONSELL D'EUROPA (2000). *Conveni europeu del paisatge* [en línia]. <http://www.magrama.gob.es/es/desarrollo-rural/temas/desarrollo-territorial/09047122800d2b59_tcm7-26223.pdf> [consulta: 18.04.2016].

CONSELL D'EUROPA (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, (Faro Convention)*. Estrasburg: Council of Europe. (Council of Europe treaty series; Legal instruments; 199).

DESSEIN, Joost; SOINI, Katriina; FAIRCLOUGH, Graham; HORLINGS, Lummina (eds) (2015). *Culture in, for and as Sustainable Development. Conclusions from the COST Action IS1007 Investigating, Cultural Sustainability*. [Jyväskylä]: University of Jyväskylä.

- EUROPEAN SCIENCE FOUNDATION; COST (2010). "Landscape in a Changing World - Bridging Divides, Integrating Disciplines, Serving Society", *Science Policy Briefing*, núm. 41, monogràfic.
- FAIRCLOUGH, Graham (2008). "History, Time and Change: managing landscape and perception", dins Martine Berlan-Darque; Daniel Terrasson; Yves Luginbuhl (eds). *Landscapes: from knowledge to action*. París: Editions Quae, 147-159.
- FAIRCLOUGH, Graham (2009). "New Heritage Frontiers", dins *Heritage and Beyond*, Estrasburg: Council of Europe, p. 29 – 41.
- FAIRCLOUGH, Graham (2012). "The Value of Heritage for the Future", dins Deniz Ünzal (ed.). *Cultural Policy and Management (KPY) Yearbook 2011*. Istanbul: Istanbul Bilgi University Press; Centre for Cultural Policy and Management, p. 34-41.
- FAIRCLOUGH, Graham [et al.] (2014) "The Faro Convention, a new paradigm for socially- and culturally- sustainable heritage action?", *Kultura (Skopje)*, núm. 8, p. 9-19.
- HARRISON, Rodney (2012). *Heritage: Critical approaches*. Oxford: Taylor and Francis.
- HAYMAN, Richard (2014). "All Impetuous Rage': The Cult of Waterfalls in Eighteenth-century Wales", *Landscapes*, vol. 15, núm. 1, p. 23-43.
- OLWIG, Kenneth (1996). "Recovering the Substantive Nature of Landscape", *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 86, núm. 4, p. 630-653.
- OLWIG, Kenneth (2007). "The practice of landscape "Conventions" and the just landscape: the case of the European Landscape Convention", *Landscape Research*, vol. 32, núm. 5, p. 579–94.
- OLWIG, Kenneth (2013). "Heidegger, Latour and the reification of things: the inversion and spatial enclosure of the substantive landscape of things – the Lake District case", *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, vol. 95, núm. 3, p. 251–73.
- PEARSON, Michael; HARDY, John (2011). *Warplands live at the Royal Geographical Society* [vídeo en línia]. < <https://vimeo.com/37303219> > [consulta: 19.04.2016].
- RADECKI-PAWLIK, Artur; HERNIK, Josef (eds) (2010). *Cultural Landscapes of River Valleys*. Krakow: University of Agriculture.
- SMITH, Laurajane (2006). *Uses of Heritage*. Londres: Routledge
- WILLEMS, Willem; VAN SCHAIK, Henk (eds) (2015). *Water & Heritage: Material, conceptual and spiritual connections*. Leiden: Sidestone Press Academics.